

КОГА И ЗАЩО ДИМИТЪР ХОМАТИАН Е НАПИСАЛ КРАТКОТО ЖИТИЕ НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ?

ПЕТЪР СТ. КОЛЕДАРОВ

След изказаните противоречиви схващания относно авторството на Пространното и Краткото житие на ученика и продължителя на Кирило-Методиевото дело и „първи епископ на български език“ Климент Охридски А. Воронов установи, че първото е творба на архиепископа на цяла България Теофилakt Охридски (1085—1108),¹ а Йордан Иванов, открил Зографския старобългарски превод на второто, доказва, че то е написано от Димитър Хоматиан, заемал престола на същата архиепископия от 1216 докъм 1234 г. Както издателите на различните версии и преписи на Краткото житие (наречено от В. А. Билбасов *Legenda Ochridica*),² така и историците на Охридската патриаршия-архиепископия³ Х. Гелцер и Иван Снегаров, пък и другите автори обаче оставяха без отговор интересните въпроси: кога и защо е било съставено то?

Едва напоследък Емил Георгиев се спря на тези проблеми и отнесе написването на житието към 1220 г., като го свърза с един апогей на Димитър Хоматианови усилия да наложи възглавяваната от него Охридска архиепископия като ръководен орган на църковния и духовен живот в България по това време.⁴

В същата статия Ем. Георгиев отхвърля предположението на Ив. Снегаров, че изразът „пастиръ бългaръскы“⁵, срещан само в старобългарския текст на житието, се отнасял до Климент Охридски,⁶ и съвсем правилно смята, че това е титул към „Димитрѣ“. Той се обосновава на употребата от Хоматиан на същото звание — Ἐκ Διμητρίου ποιμενάρχου Βουλγάρων — в четиристишието-посвещение върху сребърната рамка на иконата на св. Богородица, която днес се пази в охридската черква „Св. Богородица — св. Климент“.⁷

¹ А. Воронов. Главнейшие источники св. Кирилла и Мефодия, Киев, 1877, с. 199.

² Вж. например Йорд. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931 (фото-типно преиздание — С., 1971), с. 314—316 (по-нататък БСМ) и увода към последното издание — Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 167—173.

³ Н. Gelzer. Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunde. Leipzig, 1902; Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия. Т. I. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. С., 1924, passim и особено с 277, където в гл. VIII („Духовна просвета от 1018—1334“) се разглежда култът на Д. Хоматиан към Кл. Охридски и творбите, които е посветил на него. Вж. също най-обширната биография на Д. Хоматиан от L. Stierpon в Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, t. XIV, 1960, col. 199—205 и пос. там библиография.

⁴ Ем. Георгиев. Краткото житие на Климент Охридски в ново осветление. — Литературна мисъл, 1975, кн. 4, с. 102—109.

⁵ Вж. текста у Йорд. Иванов, БСМ, с. 316.

⁶ Iv. Snegarov. Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida. Byzantino-bulgaria, t. I, 1962, p. 93 eq.

⁷ Ем. Георгиев. Краткото житие... с. 103. За четиристишието вж. Йорд. Иванов, БСМ, с. 35.

Както ще видим по-нататък, Ем. Георгиев е прав и в констатацията, която въпреки с в съгласие и с мнението на всички други изследвали житието автори, че в него Д. Хоматиан величае българите,⁸ но погрешно отдава мотивите му за това на тенденция „за възвеличаване на Охридската архиепископия с оглед тя да се наложи като всебългарски ръководен орган на църковния и духовен живот“, чрез още „по-голяма прослава на безсмъртния охридски деец, основоположник на Охридската архиепископия, от прославата му, дадена в неговото Пространно житие от Теофилакт Охридски или Български“.⁹ Във връзка с това Емил Георгиев приема, че Краткото житие на Климент е писано в периода преди обявяването на Българската патриаршия от цар Иван-Асен II, когато Хоматиан умира.¹⁰ Тя била обновена в 1235 г., а последният починал скоро след 1234 г.¹¹

Разбира се, тази дата е логическият *terminus ante quem*, но предложеното хронологично уточнение — около 1220 г. — остава неприемливо, защото в подкрепа на твърдението си, че архиепископът се е стремил да утвърди възглавяваната от него автокефална църква като духовен център на цяла България и на принадлежащите към диоцеза му сеседни земи,¹² Ем. Георгиев привежда само неговото послание-протест от май 1220 г. до Сава.¹³ Там Хоматиан окаява основаната от последния през предната година автокефална сръбска църква — **всѣмъ сръбськимъ землямъ и поморськимъ** — като „разколническо дело“.

В същност тогава охридският архиепископ действувал и целел единствено и само да запази целостта на своя диоцез, който се нахвърнявал с отделянето на епархии, включени в него още при създаването на Охридската архиепископия от император Василий II Българоубиец в 1018 г. (но не и от Климент, както неправилно бележи Ем. Георгиев). Това били епископии, които същевременно съставлявали неразделна част и от територията на средновековната българска държава до завладяването ѝ от споменатия византийски император. Ето защо последният включил в действителност в снижената до архиепископия дотогавашна Българска патриаршия, чието последно седалище било в Охрид, само тези земи, които преди това владеели царете Петър и Самуил,¹⁴ или според изричните му думи във втората грамота за учредяването: „... .Постановяваме, щото и сегашният пресвет архиепископ на България да има толкова голяма епархия, каквато и колкото голяма е била при цар Петър и да владее и управлява всички епископства на България, т. е. не само ония, които бяха споменати в първия сигилий, но и тия, които са били пропуснати и непосочени заедно с другите...“¹⁵ В действителност Василий II е включил в диоцеза на архиепископията единствено териториите, върху които империята вече е била признала

⁸ Ем. Георгиев. Краткото житие... с. 106.

⁹ Пак там, с. 104.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия... Т. I, с. 209.

¹² Ем. Георгиев. Краткото житие... с. 108—109.

¹³ Вж. превода на писмото (по текста у *Demetrius Chomatianus*, ed. J. B. Pitra, *Analecta Sacra et Classica Specilegio Solesmensi Parata*, vol. VII, Roma, 1891, col. 382—395) у Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия... Т. I, с. 136—140.

По-ново издание на Г. Острогорски. Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и олмак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник. Књ. 2, Извори. Београд, 1939, с. 91—113.

¹⁴ Вж. за границите на България през управлението им у П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Част I. От 681 до 1018 г. С., 1979, с. 50—56.

¹⁵ Гръцки извори за българската история (по-нататък ГИИ). Т. VI, с. 44—45.

владението на българската държава с договорите за мир от 896, 904 и 927 г., но не и присъединените от цар Симеон Тесалия, от цар Самуил Драчка тема и други области.¹⁶

Опитът на Ем. Георгиев да определи само според датата на споменатото вече послание на Д. Хоматиан до Сава някакъв апогей в усилията му да застане начело на църковния живот в България е съвсем необоснован и поради още едно особено важно обстоятелство, което е трябвало да се вземе пред вид: към 1220 г. Охридската архиепископия с почти целия си диоцез е била включена в Епирското деспотство. Наистина тя е била „на цяла България“, но, както ще видим, това е било само формално-канонично положение и понеже вече не е влизала в пределите на възстановеното царство, съвсем естествено, не е могла да играе някаква роля в него, а още по-малко ръководна, каквато не придобила дори и когато цар Калоян освободил Охрид и югозападните български краища.¹⁷

Епирското деспотство със средище Арта се образувало, след като Византийската империя се разпаднала в 1204 г. със завладяването на Цариград от латинците-кръстоносци и когато значителна част от ромейската аристокрация намерила убежище в тази непокорена от рицарите покрайнина. Тя била организирана в държава от Михаил Ангел Дука Комнин — амбициозен потомък на едни от най-видните византийски семейства и син на севастократора Йоан, който действувал успешно в 1186 г. срещу въстаналите начело с Асеновци българи, но бил снет като командувач армията от своя племенник — император Исак II Ангел, който го заподозрял в заговорничество.

Първият артенски деспот Михаил I бил убит през 1214 г. в крепостта Белград (дн. Берат, НР Албания) по нареждане на великия сръбски жупан Стефан II Неман или Първовенчани (1196—около 1228, от 1217 г. коронясан за крал) и братът му Теодор Комнин (1214—1230) наследил престола. Взаимните враждебни отношения обаче не попречили на владетелите на Сърбия и Епир скоро след това да разширят държавите си за сметка на България. Те се възползвали от нейното утежнено вътрешно положение през управлението на Борил (1207—1218) и особено след неуспешния ход на войната срещу Сърбия, поведена от последния в съюз с Унгария и Латинската империя. Така Теодор Комнин и Стефан Неман си поделили западния дял от Търновското царство, т. е. владенията на Бориловия брат севастократор Стрез, след като и последният бил премахнат в 1216 г. от убийци, наети от монаха Сава — брат на жупана и бъдещ пръв архиепископ на Сърбия.¹⁸

Стефан II Неман заграбил Призрен с областта му, долината на Българска (дн. наречена Южна) Морава с Враня и „Нишава до край“, т. е. Пирот и Свърлиг на р. Тимок. Поради липсата на сигурни и ясни данни в изворите трасето на новата българо-сръбска граница не може да бъде уточнено,¹⁹ но вероятно е следвало билата на Шар, Скопска Черна гора, Руян, Доганица, Стрешер, Власина, Сува, Свърлиг, Озрен, Кучевската (дн. нар. Кучай) и Гълъбинската (дн. нар. Голубиний) планина.²⁰ При това положение под сръбска власт попаднали четири от епархиите на Охридската архиепископия: Раса (при дн. гр. Нови пазар), Липлян, Призрен и Ниш.

¹⁶ Вж. П. Коледаров. Политическа география. . . Ч. I, с. 50; с ъ ш и я т. Цар Петър I (927—970) — държавник-съзидател и военачалник. — Военноисторически сборник, 1982, кн. 4.

¹⁷ Е. Георгиев. Краткото житие. . . , с. 109.

¹⁸ Вж. за нея D. M. Nicol. The Despotate of Epiros, Oxford, 1957.

¹⁹ Вж. Р. Новаковић. О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века. — Зборник Филозофског факултета, књ. IX-1, 1967, с. 156 и сл.; с ъ ш и я т. О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века. — Зборник радова Византолошког института, књ. IX, 1966, с. 197, 207 и сл.

²⁰ П. Коледаров. Политическа география. . . , ч. II. От 1186 до 1396 г., под печат.

През 1216 г. новият епирски деспот Теодор завладял Охрид, Битоля, Прилеп, а вероятно и Мъглен, долините на Бистрица (с Костур и Гребена) и на Дрин (с Дебър и др.), в 1219 г. под негова власт паднали още Скопие, Просек и Струмица,²¹ а в 1220 г. — Бер-Верия²² и др. Така Сърбия и Епирското деспотство имали по онова време обща граница северно от Дебър и Скопие.²³

Като влязъл в Охрид през 1216 г., Теодор Комнин въздигнал дотогавашния ѝ хартофилак Димитър Хоматиан за глава на Архиепископията на цяла България²⁴ и наредил Синодът на последната да го ръкоположи.²⁵

Ив. Снегаров правилно определя, че Синодът на Охридската архиепископия гледал на Сърбия като неотнимаема част от диоцеза си и не намирал никакво оправдание — нито каноническо, нито морално — за учредяването в 1219 г. на нейна независима църква и обвинявал създателите ѝ в редица нарушения на законността поради отделянето на Сърбия от „българския престол“²⁶.

Съгласието за създаването на сръбската автокефална църква дал никейският патриарх Мануил I Сарантин, или Харитопол (1217—1222), който претендирал да е приемник на унищожената от латинците Цариградска патриаршия. Така, бранейки целостта на своя диоцез, Димитър Хоматиан стигнал до спор с него. Разпрат се задълбочила по повод опита на патриарх Мануил I за примирие между гръцката и римската църква и отказа на епирските владци да присъствуват на свикания за целта събор в Никея.²⁷ Разривът обаче настъпил окончателно при патриарх Герман II (1222—1240), когато през 1224 г. Димитър Хоматиан коренясал Теодор Комнин за император, след като последният превзел Солун.²⁸ По този начин охридският архиепископ отвърнал на никейците със същата монета заради дадената автокефалия на сръбската църква.²⁹

Наред с целостта охридският архиепископ упорито бранел и самостоятелността на възглавяваната от него църква. При разпокъсването на Византийската империя след падането на Цариград под латинците владетелите на държавиците, създадени в незавладените остатъци от територията ѝ, се ръководели от ромейския възглед, че не може да съществува царство без своя църква. Ето защо и Никея, и Трапезунд, и Арта се стремели да си учредят самостоятелно църковно ведомство. За да осъществи пълната автономия и в това отношение на своята държава, Теодор Комнин решил да използва признатата още през 1018 г. за автокефална Архиепископия на цяла България³⁰ със седалище в завладения от него през 1216 г. Охрид. Така в лицето на нейния глава — образования и не по-малко амбициозен Димитър Хоматиан — той намерил ценен съюзник и сътрудник.

Независимо от породеното съперничество между Никея и Арта за правоприемството на Византийската империя сепаратизмът и разцеплението между двете ромейски държави и църкви имали за основа и съществените етнически отли-

²¹ П. Коледаров. Политическа география. . . , ч. II. Г. Акрополит. История. — ГИБИ, т. VIII, с. 157. За Просек вж. В. Г. Васильевский. *Epiriotica Sacculi XIII*. — Византийский временник, т. III, 1896, с. 243—244.

²² Вж. D. M. Nicol. *The Despotate*. . . , p. 58.

²³ Пак там, с. 59, също и 48—49, 59.

²⁴ Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия. . . Т. I, с. 208.

²⁵ В. Г. Васильевский. *Epiriotica*. . . , с. 273.

²⁶ Ив. Снегаров (пос. съч., т. I, с. 140) погрешно прибавя към отнетите от сърбите подведомствени на Охридската архиепископия епархии и Срем. Последният град с областта си е владян по това време от маджарите заедно с Белградската и Браничевската област, отнети по времето на цар Борил.

²⁷ Пак там, с. 102—103.

²⁸ A. Karpoulos. *The Date of Coronation of Theodor Doukas Angelos*, *Byzavivō*, VI, 1974, p. 251—262.

²⁹ G. Ostrogorsky. *History of the Byzantine State*. Oxford, 1956, p. 385.

³⁰ Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия. . . Т. I, с. 100 и сл.

ки помежду им. Докато населението в Никейската империя било съставено предимно от гърци и елинизирани елементи (подсилени с емигриралите в Мала Азия ромеи от завладяната от латинците балканска територия на Византия), народността на принадлежност на поданиците на епирския деспот (от 1224 г. — солунско-епирски император) била твърде разнородна. В мнозинството си те били българи, които по това време плътно населявали не само Македония, но наред с известен гръцки елемент също така и Епир, Тесалия и Арбанаската земя (Албанон). В последната имало и албанци, а в Тесалия и Епир — и власи. Тъй, докато сред никейците византийската държавност и култура били в силата си, у епирците имала превес идеята за аборигенен невизантийски държавен бит.³¹

Неслучайно в писмото си до навпактския митрополит Йоан Апокавк никейският патриарх Мануил I гледа на Охридската архиепископия като на чуждо българска и смята за голямо унижение, че началникът на една „варварска“ църква ръководи гръцки йерарси. Затова той увещава западните, т. е. епирските архиепископи, „да не желаят да стоят по-долу от онези северни варвари-християни, които търсят на Изток (т. е. в гръцката църква) действителни йерарси по нямане на свои“. Същият нарича в това писмо охридчани „варвари“ и „християни-хипербореици“.³²

Приближеният към никейския двор и висш негов служител, поради което и изразител на гледищата на тази империя или изобщо на „източните ромеи“ Георги Акрополит, пише в своята „История“ по повод коронясването на епирския владетел: „Провъзгласен за император, Теодор постъпвал по царски — назначавал деспоти, велики севастократори и доместици, протовестиарии и целия останал царски чин. Но понеже бил невежа в царските обичаи, той внесъл в основата нещо българско, по-скоро варварско. Той не познавал нито чина, нито устройството, нито древните обичаи, които съществували в дворовете.“³³

Съвсем същото отношение към българите — като към „варвари“ — имали и „западните ромеи“, т. е. тези, които преди живеели в Епирското деспотство и придружилите там, за да търсят убежище. Така например близкият и покровителствуван от адресата на споменатото Мануилово писмо — Йоан Апокавк — дякон на Гребенското епископство Георги Вардан, по-късно епископ в Керкира, се оплаква, че е поставен при „парещия цирей на варварството“ и че неговият застъпник се надявал да му осигури епископската катедра на Вондица (Воница), за да го „изтегли от дълбините на българския климат“ (= област).³⁴

Особено важно за нас обаче е отношението по това време на самия Димитър Хоматиан към българите и тяхното царство. То проличава съвсем ясно по повод неговото изказване във връзка с документ, издаден от поставения (вероятно през Царкалояново време) от Търновската църква владика на Бер-Верия: „Как може някой да приеме това за законен документ? Българите са варвари. . . , за които законът е такъв, какъвто те искат да бъде. Нито един акт на варварин не може да има силата на закон.“³⁵

Независимо от съществуващото у него дълбоко пренебрежение към българите, които смятал за „варвари“, Димитър Хоматиан все пак не е могъл да не държи сметка за тях — не само понеже те съставлявали преобладаващият еле-

³¹ Ив. Снегаров, История на Охридската архиепископия. . . Т. I, с. 110—111.

³² Пак там, с. 104. Вж. текста по изданието на В. Г. Васильевски. Epirotica. . . с. 269.

³³ Вж. гръцкия текст и българския превод в ГИБИ, т. VIII, с. 158.

³⁴ Вж. D. M. Nicol, Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade, XVe Congrès international d'études byzantines. Rapports et co-rapports. I. Histoire, Athènes, 1976, p. 22—23.

³⁵ Demetrius Chomatianus, ed. J. B. Pitra, Analecta Sacra et Classica, t. VI, col. 361; вж. още и приведеното от D. M. Nicol (Refugees. . . , p. 23) негово изказване за българите като „варвари“.

мент от неговото паство, но и за твърде живите сред последното традиции на българската държавна и църковна власт и книжовност.

Това проличава ясно от компромисното решение на архиерейския събор, свикан в Охрид през 1219 г., за да реши въпроса за висшия и низш клир, заедно с длъжностите си през управлението на българските царе Калоян и Борил, съответно през властотъването на севастократора Стрез.

След горещи спорове между оформилата се „българска“ партия, начело с мъгленския, и „гръцка“, водена от костурския епископ, политическият интерес на деспотството (чийто изразител се явил канинският епископ) бил умело задоволен под формата, че се спазвал каноническият ред. За целта били използвани 12-ото и 13-ото правило на Халкедонския събор от 451 г., които забранявали на светската власт да назначава владичите. Тъй се стигнало до решението: „Ръкоположените българо-епископи от Загора (т. е. поставените от Търновската власт, б. м. — П. К.) да се отстранят безвъзвратно от всички заемани от тях епархии, като нарушили точността на канона и преданието, сиреч като такива, които са получили епископския сан от светската власт. Да се утвърдят живите законни архиереи (т. е. заемалите катедрата си преди възстановяването на българската власт, б. н. — П. К.), които са се върнали в епархиите, където са били избрани, и се поставят нови — в тези епархии, чиито предишни архиереи не са вече между живите. Да се признае санът на ръкоположените от тях (т. е. от „българо-епископите, б. н. — П. К.) иподякони, дякони и свещеници и им се позволи да свещенодействуват с останалия клир, бидейки православни и с действително ръкоположение, понеже и ръкоположените от Васиана и Стефана не са били лишени от своя сан.“³⁶

В последно време Г. Принцинг и Д. М. Никъл приемат, че през XIII в. богослужбеният език се определял от правилото *cuius regio, eius religio*, т. е. в случая езикът на църковната йерархия е бил този на политическата власт и че Д. Хоматиан и неговите владичи не са знаели друг език освен гръцкия.³⁷ Д. Никъл приема, че последният е имал само „академично“, т. е. научно знание върху българския език, но по този въпрос Ив. Снегаров е в по-правилна насока. Според последния Димитър Хоматиан е владеел добре българската реч. Съвсем убедителни са доводите му за това: а) че е недопустимо през твърде продължителното си пребиваване в Охрид — 20 години като архиепископ и неизвестно колко — като хартофилакс на предшественика (или предшествениците си) да не е научил езика на местното население, с което е общувал; б) че в Житието си за Климент Охридски той разказва за съчиненията му по начин, от който проличава да ги е чел и разбирал; в) че той употребявал и транскрибирал правилно българските имена в актовете си и дори нещо повече — служел си в текста с български нарицателни думи.³⁸

Що се отнася до предположението на Ив. Снегаров (като се опира на отговора на 10-ия въпрос от запитванията на сръбския княз Стефан Радослав), че ако не знаел литературния, то Д. Хоматиан поне е владеел простионародния,³⁹ то вече е неприемливо и противоречи на другите му правдиви заключения. Спо-

³⁶ Вж. *Demetrius Chomatianus*, ed. J. B. Pitra, t. VII, col. 563—570. Св. българския превод на П. Ников (Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — Списание на БАН, кн. XX, Кл. ист.-филол. и филос.-обществен, 11, 1921, с. 42—59; Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия... Т. I, с. 130—135.

³⁷ G. Prinzing. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges, München, 1972, S. 139—154; D. M. Nicol. *Refugees*, ..., p. 22.

³⁸ Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия... Т. I, с. 248—250.

³⁹ Пак там, с. 248.

ред нас определението, дадено от Димитър Хоматиан, че българската реч била „безизкусна“ (което изказване впрочем е заблудило както Д. М. Никъл, така и Ив. Снегаров), би могло да се търси в стремежа на Охридския архиепископ-ромей да представи гръцкия език за по-съвършен и по такъв начин да подрони извоювания значителен престиж на българската книжовност сред сърбите.

От решението на Охридския синод проличава, че низшият български клир е запазил както сана, така и правото си да изпълнява проповедническите си задължения, но все пак остава открит въпросът: дали в деспотството на Теодор Комнин правилото *cuius regio, eius religio* е било приложено изцяло? Тук трябва да се има пред вид, че докато за висшия, по-образован клир може да се допусне знанието и на двата езика, то за обикновените свещеници е трудно да се приеме, че са владели и гръцкия. Явно, те са продължили да служат на своята родна българска реч и по този начин следва, че споменатото правило е важело в Охридската църква само за нейния висш клир. Следователно особените етнически отношения, т. е. мнозинството на българското население, е наложило двуезичие (билингвизъм) в Архиепископията на цяла България, което ще да се е запазило и през управлението на Теодор Комнин.

В същност това е в пълно съответствие със станалата традиционна политика на охридските архиепископи-гърци, която се е характеризирала с една двойственост: от една страна, те запазвали инородния характер на паството си (който им бил необходим като основание за автокефалното положение на архиепископията) и затова не притискали особено много националното чувство на негръцките си пасоми, но, от друга страна — не се грижели и за тяхното развитие, за да не създават условия за възникването на национален въпрос или поне за изострянето му в диоцеза.⁴⁰ Съвсем естествено мерки за укрепването на народностното съзнание на българите в Охридската архиепископия предприемала само тяхната родна държавна и църковна власт.

При така изясненото положение на Охридската архиепископия през управлението на Теодор Комнин и по-специално отношението на Димитър Хоматиан към българите като към „варвари“, а особено пък, като се вземе пред вид стремежът му да изведе правата на автокефалност за диоцеза си от Юстиниановото време — като „Първа Юстиниана“⁴¹, това вече ни дава пълното основание да изключим възможността житието на Климент Охридски да е написано от него преди Клокотнишката победа от 9 март 1230 г.

* * *

След решителното поражение и пленяване на солунско-епиския император Теодор Комнин при Клокотница цар Иван-Асен II (1218—1241) освободил отново не само завладените от първия югозападни български земи (Македония) и Южна Тракия, но и Арбанашката земя (Албанон) с Драч (дн. Дурьси в НР Албания). Тогава търновският цар оставил Теодоровия племенник Михаил II Ангел да управлява Артенското епископско деспотство, а Солунското с Тесалия поверил на своя зет — брат на Теодор — Мануил Комнин, но го поставил във васална зависимост.

Подобно на чичо си Калоян цар Иван-Асен II не посегнал върху автокефалията на Охридската архиепископия на цяла България и дори оставил на престола ѝ Димитър Хоматиан. Не е известно дали от неговия диоцез са били придадени епархии към този на Търновския архиепископ, нито как са били уредени отношенията помежду двамата глави на самостоятелни църкви в пределите на българ-

⁴⁰ Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия. . . Т. I, с. 252.

⁴¹ Пак там, с. 124, 275.

ската държава. Несъмнено цар Иван-Асен II се е стремил да възвеличи престолната в Търново и по този начин затъмнявал Охридската църква.⁴² Неговият замисъл да въздигне първата в патриаршия и свързаната с това начинание политика спрямо Никейската империя се отразили обективно много неблагоприятно върху втората. Наистина парадоксално се явява положението, че при най-могъщия владетел на възстановеното след византийското иго царство и особено когато отново били включени в пределите му заграбените от Теодор Комнин земи, Охридската архиепископия се лишила в полза на Никейската⁴³ от половината от епархиите си, които Василий II ѝ бе причислил в 1018—1020 г. Това се случило, защото цар Иван-Асен II допуснал патриарх Герман да разпростре църковната си юрисдикция не само в Артенското, но и в Солунското деспотство.

След като източните патриарси признали Търновската архиепископия за патриаршия през 1235 г. (което обаче било постигнато едва след смъртта на Димитър Хоматиан), състоянието на Охридската архиепископия се принизило и влошило още повече. Търновският първосвещеник започнал да се титулува „патриарх на всички българи“, т. е. сдобил се с пълното право на върховен ръководител на Българската църква, а дотогава исторически и канонически това достойнство принадлежало на охридския архиепископ на цяла България⁴⁴ — разбира се, съвсем формално, — бидейки пряк приемник на първата Българска патриаршия. Както е известно, нейното седалище, след като император Йоан Цимисхий превзел Преслав в 972 г., се преместило последователно в Средец, Воден, Преспа и накрай — в Охрид. Там — в Долна земя, която била все още свободна територия — се организирани за отпор срещу завоевателя както светската, така и духовната власт на Българското царство. След падането му нейната патриаршия вече била сведена от Василий II Българоубиец до архиепископия, но запазила титлата си — „на цяла България“.

Една от задачите, които цар Иван-Асен II си поставил след Клокотнишката победа, била да възстанови не само българската военноадминистративна, но и църковна власт в отново освободените югозападни земи на царството, населени с българи и съставлявали със столетия неразделна част от територията на тяхната държава. Същото се отнасяло и за земите, които дотогава за по-кратко време или въобще не са могли да бъдат включени в пределите ѝ независимо от също така българската етническа принадлежност на обитателите им, а именно: най-южните покрайнини от Македония, източната част на Солунската област с Халкидикския полуостров и Беломорския бряг, Одринска Тракия и Драчката тема.

Патриарх Евтимий Търновски отбелязва през XIV в. тези мерки, взети от цар Иван-Асен, като съобщава в Житието на св. Петка, че той поставил „светли и благочестиви епископи“⁴⁵. В един по-късен препис се казва, че Иван-Асен отстранил епископите, които били привърженици на латинците, т. е. на римокатолическата църква.⁴⁶ Но това явно се отнасяло и за новоосвободените от Солунско-епископската империя територии. Изглежда, че той е потърсил подготвени за тази задача лица в манастирите на Света гора, където направил лично посещение,⁴⁷ когато се отправил към югозападните покрайнини, за да въведе там отново българската власт.

⁴² Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия. . . Т. I, с. 143—144.

⁴³ Пак там, с. 145.

⁴⁴ Пак там, с. 151.

⁴⁵ E. Kaluzniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1911 (Фототипно преизд. Varriorum Reprint, London, 1971), S. 70.

⁴⁶ П. Сырку. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. I вып. Время и жизнь патриарха Ефимия Търновского. С. Петербург, 1898 (фототипно преизд. Varriorum Reprint, London, 1972), с. 312—313.

⁴⁷ В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. III. С., 1940 (фототипно преизд. С., 1972), с. 294—295. За това посещение свидетелствуват не само

Този поход на цар Иван-Асен II, ако се съди от разказа на Георги Акрополит, се превърнал в истинско триумфално шествие през бившите владения на пленения при Клокотница солунско-епирски император. Главната причина, поради която крепостите и градовете се подчинявали без съпротива, трябва да се търси в правилната и продиктувана от всепризнатото човеколюбие политика на българския цар. Тя била в пълна противоположност с отношението на Теодор Комнин към изтерзаните от непрекъснати войни, разорения, грабежи, кланета и всякакви насилия свои сънародници и към инородците, когато нахлувал в земите им, за да ги завладее. Според свидетелството на Никифор Григора, „тогава той (Теодор Комнин) не се държал с тях (т. е. гърците) по-добре от куманите и латинците, а унищожавал и това, което се било запазило. Ето защо съдбата го накарала за притеснението на своите съплеменници.“⁴⁸ Разбира се, не на последно място за радушия прием, оказан на търновския цар от населението, било обстоятелството, че в значителния си дял то било българско по произход.⁴⁹

Георги Акрополит дава в най-общи черти посоката на движението на цар Иван-Асен II, но не и всички имена на областите и градовете, които е посетил. Той споменава в следния ред: Одрин — Димотика — Волерон (т. е. Беломорието) — Сяр — Солун — Битоля и Прилеп „и земите около тях“ — „Велика Влахия“ (разположена на части от Тесалия и Епир) — Албанон (т. е. Арбанаската земя) „чак до Илирик“,⁵⁰ което ще рече Драч, до границата със Сръбското кралство. Византийският писател не споменава нито Света гора (въпреки другите доказателства за посещения му там), нито Охрид, но в „земите около“ Битоля и Прилеп следва да разбираме и старата българска столица, още повече, ако се вземе пред вид, че за да се стигне до Албанон, той ще да се е движил по най-прекия и обичаен път. Това е старата Via Egnatia, на която Охрид е бил важна станция, а Драч (който е бил включен в царството му) — последната.

Липсват изрични известия, но близко до ума е, че при едно посещение в Охрид царят не може да не се е срещал с Димитър Хоматиан. Във всеки случай той не му отнел архиепископския престол⁵¹ — постъпка, която е лесно обяснима при неговата политика на търпимост към ромеите и настъпилия с прекратяването на унията с Рим обрат към православия, съответно — към Никея.

Чрез църковното строителство, побългаряването на висшия клир и покровителството на книжовността на родния език цар Иван-Асен II се е стремял да създаде и извън столицата Търново средища за укрепването на културата и българското народно-обществено съзнание на своите поданици във всички покрайнини на държавата си.

Близко до ума е, че предмет на особено внимание на владетеля е била Долна земя. Освен Света гора, както видяхме по-горе, там особено важно място заемала старата престолнина и културно средище Охрид. Това проличава от достигналите до нас твърде малко на брой паметници от епохата. Наред с Добрейшовото евангелие от това време е оцелял и известният Болонски псалтир (наре-

грамотата за манастира Ватопеди, но и Сводната грамота на Зограф, Разказът за зографските мъченици, грамотата за Грузинския манастир Ивиرون и др. Вж. Ив. Дуичев. Приноси към историята на Иван Асен II. — В: Българско средновековие. С., 1972, с. 294—295.

⁴⁸ Nīcephori Graegoriae Byzantina historia, ed. L. Schopen-I. Bekker, t. I, Bonn, 1829, p. 28.

⁴⁹ Вж. данните за това у Д. Ангелов. Принос към народностните и поземлените отношения в Македония (Епирското деспотство) през първата четвърт на XIII в. — Известия на Камарата за народна култура, Хуманитарни науки, т. I (IV), 1947, с. 135 и сл.; D. M. Nicol. Refugees. . . , където е приведено изобилие от доказателства за българско население и имена в Бер-Верия (с. 15). Солун — Охрид (с. 22—24), за българи—обитатели на Северна Гърция (т. е. Тесалия и Епир), както и за липсата на доказателства, че в последните две области жителите им се смятали за елини (с. 33).

⁵⁰ Вж. гръцкия текст и българския превод в ГИБИ, т. VIII, с. 161—162.

⁵¹ Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия. . . Т. I, с. 209.

чен тъй поради днешното му местонахождение в италианския град Болоня), написан от Йосиф и Тихота „в Охрид, в селото, наречено Равне, при българския цар Асен“, както научаваме от приписката.⁵²

Значението, което този български владетел отдавал на Охрид, идва да покаже и едно друго, макар и косвено обстоятелство. В рамките на своята огромна по мащаби и всестранна държавноорганизационна и съзидателна дейност той не пренебрегнал и разрастването на стопанския обмен. Част от първите български монети, които той издал за целта, се приема, че са били сечени в Охрид.⁵³

Следва да допуснем, че в изпълнението на предначертаната от цар Иван-Асен II народностна политика е бил привлечен и авторитетният и високообразован охридски архиепископ Димитър Хоматиан. Едно от основните положения в канонико-юридическите схващания на последния била идеята за цезаропапизма — поставянето на царската власт над духовната.

Според това схващане светският владетел стоял по-горе от законите и каноните, когато действувал в полза на църквата и общото добро. В този смисъл Д. Хоматиан приемал, че повелята на монарха могла да измени каноническия ред в църквата и той самият обладала всички архиерейски права, освен да свещенодействува. Така охридският архиепископ е намирал оправдание за всички действия на Теодор Комнин и именно в цезаропапизма търсел опора да изведе правата на възглавяваната от него архиепископия от Юстиниановите повели.⁵⁴ Последното подчертавал и в титлата си, като към „на цяла България“ прибавял и „на Първа Юстиниана“.

Всичко това е било важна предпоставка, която улеснила нагаждането на Димитър Хоматиан към условията при новата светска власт, чийто носител вече бил българският цар. Подобни компромиси охридският архиепископ допуснал и при резкия завой в отношенията си с Никейската черква — въпреки предишния дълбок разрыв с нея.⁵⁵ С оглед да защити своите права върху сервийската епископия той дори направил в края на 1232 или началото на 1233 г. апология на патриарх Герман.⁵⁶ Явно в цезаропапизма Димитър Хоматиан намерил оправдание да се примири с новите назначения по царска воля на български владци в своя диоцез независимо от позицията си при вземане на споменатите вече решения на Охридския синод от 1219 г. по въпроса за „българо-епископите от Загора“.

Всичко това изяснява възможността или по-скоро причината Димитър Хоматиан да напише по внушение или още по-вероятно по нареждане на цар Иван-Асен II Житието на Климент Охридски и трите канона за същия, а, както допуска Ив. Снегаров (поради подобие на стегнатия език, реалистичност, отмереност, но игривост на образите, блясък и духовен чар), и гръцкото житие на Наум Охридски.⁵⁷

При новите условия Димитър Хоматиан вече могъл да приеме и титлата „патриарх български“, който срещахме в акростицията (краегранията) в житието, канона и в четиристишието-посвещение на иконата,⁵⁸ и да изрази преклонението си пред Климент Охридски, отразено отчетливо в епитетите и определенията, с които го окачествява,⁵⁹ а по всяка вероятност и към Наум Охридски.⁶⁰

⁵² Вж. за него Ив. Дуйчев. Болонски псалтир — български книжовен паметник от XIII в., С., 1968 и посочената там книжка.

⁵³ Т. Герасимов. Първата златна монета на цар Иван Асен II. — Изв. Археол. инст., кн. VIII, 1934, с. 361—368; същият. Монетни съкровища, намерени в България. — Пак там, кн. 29, 1966, с. 213.

⁵⁴ Вж. за тези възгледи на Димитър Хоматиан Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия... Т. I, с. 275.

⁵⁵ Пак там, с. 114 и сл.

⁵⁶ Пак там, с. 148—150.

⁵⁷ Пак там, с. 278—281.

⁵⁸ Пак там, с. 278; Йорд. Иванов. БСМ, с. 314.

⁵⁹ Вж. приведените от Ив. Снегаров (пос. съч., с. 279) примери.

⁶⁰ Същото за Наум Охридски, пак там, с. 280.

За прелома у гърка-охридски архиепископ, към българите, които преди недвусмислено и подчертано определял като „варвари“, неминуемо и немалко е допринесло човеколюбивото отношение и проявената търпимост у цар Иван-Асен II към гърците, а не на последно място — твърдото придържане на дело към православието с отхвърлянето на унията с католическия Рим от българския владетел. Този исторически акт търновският цар извършил приживе на Димитър Хоматиан⁶¹ и не е могъл да остане без дълбок отзвук у последния. Ключ за разбирането на този прелом и изобщо за реализма му са собствените думи на охридския архиепископ по повод завладяването на Цариград от латинците в 1204 г.: „... Властта на империята в Запада в този момент се бе съсредоточила в България. Там бе забягнал от Цариград и самият император; тогава и покойният цариградски патриарх Йоан Каматир отиде да преговора с българския цар и патриарх. По това време беше съвсем естествено да се припознае тяхното ръководство. . . , тъй като хората бяха загубили надеждата, че ще се възстанови ромейската власт.“⁶²

Наистина това се отнася за предпоставките за създаването на противолатинския съюз между цар Калоян и ромеите, които признали неговото върховенство. След Клокотнишката победа положението обаче съвсем не е същото — както България, така и Никея са във възход, а императорите на последната вече са си поставили за задача да възстановят Византия и прогонят латинците от Цариград, отслабнали значително от поражението си при Одрин, нанесено им през 1205 г. от българите. В случая обаче за формирането на новото отношение на Димитър Хоматиан към търновския цар и българите трябва да се вземат пред вид също тъй и дълбокият антагонизъм между „западните“ и „източните“ ромей и обстоятелството, че след разгрома на Теодор Комнин Иван-Асен II се явил като главен застъпник и покровител на православието и допринасял реално за запазването на специфичния облик на „източните“ гърци в обширното си царство. Така за охридския архиепископ на цяла България вече не е било унижението да се титулува „пастир на българите“ и дори да се включи в дейността на търновския цар за укрепването на православието и държавата му в една атмосфера на пълна народностна търпимост. Правилна е констатацията на Д. М. Никъл, че „когато четем творбите на Хоматиан, често се сещаме за неговия бележит предшественик Теофилакт Охридски. Двамата владетели са се чувствували достатъчно у дома си, за да пишат жития за св. Климент. Нито един от тях обаче не бил възхитен да бъде наречен „български епископ“⁶³. Само последното съждение очевидно не е съвсем точно, защото, както виждаме, Димитър Хоматиан впоследствие е приел да се самотитулува „български пастир.“

⁶¹ Разривът с Рим настъпва след неуспеха на цар Иван-Асен II да наложи влиянието си върху Латинската цариградска империя, понеже бил изместен като опекун на малолетния император Балдуин II от Йоан дьо Бриен през август 1231 г., както и след проявеното безучастие на папството към агресията на маджарите в 1232 и 1233 г., в резултат на което те отнемат от България Белградската и Браничевската област и Северинския банат. Не на последно място е била и необходимостта за българския цар да укрепи авторитета на Търновската църква сред небългарските си православни поданици. С тази цел цар Иван-Асен II извоювал въздигането на престолната Търновска архиепископия в патриаршия. Твърде показателни за прекратяването на унията са и писмото на анкирския митрополит Христофор от 1233 г. за „най-православното му дело“ (вж. текста у П. Никол. Църковната политика на Иван-Асен II. — Българска историческа библиотека, г. III, 1930, кн. I, с. 84), писмото на папа Григорий IX до чанадския епископ от 21 март 1232 г., от което проличава отклонението на българските владци от подчинение към римската черква (вж. латинския текст и българския превод в Латински извори за българската история. Т. IV, с. 44—45). Вж. също V. Gjuzelev. Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter (IX-XIV Jh.). — Bulgarian Historical Review, 1977, № 1, S. 46.

⁶² Demetrius Chomatianus, ed. J. B. Pitra. *Analecta Sacra et Classica*, v. VI, № CXLVI, col. 567; D. M. Nicol. *Refugees...*, p. 12.

⁶³ D. M. Nicol. *Refugees...*, p. 24.

При коренно променената обстановка на Балканите след Клокотнишката победа от 1230 г. и създадените условия за прелом в отношението на Димитър Хоматиан към българите и тяхната власт вече може да се приеме, че той е могъл да пристъпи към написването на творбите за прославата на Климент, а вероятно и на Наум Охридски. Съставянето на Краткото житие и каноните следователно трябва да се отнесе в промеждутъка от време след Клокотнишката победа от 1230 г. и преди 1234 г., когато се приема, че е починал Димитър Хоматиан.

Близко до ума е, че най-напред творбите му са били написани на родния му гръцки, а след това — преведени на български език, но без да изключваме възможността и двете версии да са излезли под неговото собствено перо. Основание за това са убедителните данни, които сочат, че охридският архиепископ-грък е овладял добре речта на своето българско паство. Така наред с общодържавническите съображения и поръки на царя Димитър Хоматиан е могъл да пристъпи с готовност към написването на агиопоетическите творби за българите Климент и Наум и поради свои лични причини — изразения естествен стремеж чрез тях да укрепи положението на възглавявания от него диоцез и издигне както своя престиж, така и на катедрата си в пределите на Българското царство, засенчвани от първосвещеника в Търново.